



डॉ. प्रतिक श्री. शिंदे



जागतिकीकरण आणि मराठी आदिवासी कविता

डॉ. प्रतिक श्री. शिंदे

(मराठी विभाग), राजर्षी शाहू महाविद्यालय, परभणी.

प्रस्तावना :

जागतिकीकरण १९९०-९१ च्या दरम्यान आर्थिक सुधारणेसाठी खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण या त्रिसुत्रीचा अमल सुरू झालेला आहे. जागतिकीकरण भारतीय समाज व्यवस्थेला आव्हान देणारे धोरण आहे. हे मात्र तितकेच खरे आहे. जागतिकीकरणाच्या रेट्यामुळे संपूर्ण समाज जागृत झालेला आहे. जागतिकीकरण मुक्त अर्थव्यवस्था आहे. जागतिकीकरण म्हणजे खुली स्पर्धा होय. जागतिकीकरणाच्या धावपळीत जो टिकेल, तोच जिंकेल असे महाकाय स्वरूप जागतिकीकरणाला प्राप्त झालेले आहे. जागतिकीकरणाने समाजव्यवस्था, समाजमन, अर्थव्यवस्था, बाजारपेठ, साहित्य इत्यादी व इतर सर्वच घटकावर कळत न कळत बरे-वाईट परिणाम होत आहेत. त्यामुळे जागतिकीकरणामुळे प्रत्येक माणूस हेलावून गेला आहे. माणूस ज्या अवस्थेत जगतो, त्याचे प्रतिबिंब त्याच्या जगण्यात सहज पडणे स्वाभाविक आहे. माणसाचे जगणे, वागणे, साहित्य वाङ्मय निर्मिती इत्यादी सर्वच घटकावर परिणाम जाणवतो. त्यात 'मराठी आदिवासी कविता' काही अपवाद नाही. जागतिकीकरण प्रचंड मोठी स्पर्धा आहे. त्यात मराठी आदिवासी कवितेचे स्थान काय असेल? या दृष्टीने मूल्यमापन होणे महत्वाचे आहे.

मराठी साहित्यात विविध वाङ्मय प्रकार नव्या जोमाने तयार झालेले आहेत. त्यात 'मराठी आदिवासी कविता' एक आहे. अशा बहुविध वाङ्मय प्रकारामुळे मराठी वाङ्मय सशक्त होतांना दिसते. मराठी आदिवासी कवितेत 'वाहरु सोनवणे', 'उषाकिरण आत्राम', 'विनायक तुमराम', 'भुजंग मेश्राम', 'पुरूषोत्तम शेडमाके', 'वामन शेडमाके', 'माधव सरकुंडे', 'सुम आलाम', 'रवि सुसु', 'सुमिता कोंडबतुमवार' इत्यादी आणि इतर काही कवि समृद्धपणे कविता लिहितांना दिसतात. काही मोजक्याच आदिवासी कविच्या कवितेचा विचार इथे करण्यात आलेला आहे. त्यात वाहरु सोनवणे एक आदिवासी कवी आहेत. त्यांचा 'विध' नावाचा कवितासंग्रह प्रकाशित आहे. 'हिरवाळ जंगलात' त्यांचीच एक आदिवासी कविता आहे. या कवितेत 'वाहरु सोनवणे' म्हणतात.

'हिरवाळ जंगलात
कळून पडलेल्या
सागाच्या पानासारख्या
फाटक्या त्या झोपड्या
जंगलातील जंगली माणसं
दमुळं ठारी
पं -----' (पृ. २११)

प्रस्तुत कवितेत कवि 'वाहरु सोनव' यांनी आदिवासी जीवनातील भुकेचा प्रश्न मांडलेला आहे. या देशातला मूळ माणूस, मानव, आदिवासी आहे. त्याला नगरामध्ये राहण्यास संधी नव्हती. त्यामुळे तो जंगलात, गुहेत, रानावनात राहत होता. त्यामुळे हिरवाळ जंगलात च त्याला दिवस काढावे लागत होते. हिरवाळ जंगल हेच आदिवासीचे वसतीस्थान होते. त्यामुळे तो माणसाळलेल्या माणसापासून कोसो मैल दूर होता. त्याच्यावर कसलेही संस्कार नव्हते. म्हणून तो आदिम अवस्थेत जीवन जगत होता. कंदमुळ हेच त्याचे अन्न होते 'दमुळ' हा रानमेवा आहे. या सात्विक फळावर त्याला उदरनिर्वाह करावे लागत असे, ही आदिवासी माणसाच्या जगण्याची पध्दत होती. आज काळ बदललेला आहे. त्यातही जागतिकीकरणामुळे माणसाचा प्रचंड प्रमाणात कायापालट झालेला आहे. पूर्वी आदिवासी कवितेत जे चित्रण होते. ते आज राहिलेले नाही. आजच्या जागतिकीकरणामुळे आदिवासी कवितेत सुद्धा बदल होतांना दिसतात. इथे प्रा. केशव बा. वसेकरांचे मत मला महत्वाचे वाटते. "आर्यांनी भारतात आगमन केल्यानंतर येथील मूळ निवासी म्हणजे अनार्य यांच्याशी संघर्ष करून त्यांना रानावनात-अरण्यात घालवून दिले. तेंव्हा पासून अनार्यांचा वनवास अद्यापही संपेलला नाही. तो नागर संस्कृती पासून सर्वदूर जंगल, गुहा, पहाड यांच्या आसऱ्याने राहत आहे. हे लोक टोळ्यांनी व तांडे करून राहतात."^१ म्हणजेच 'वाहरु सोनव' यांची कविता वास्तविक जीवन जगण्याचा सुंदर नमुना आहे. असेच म्हणता येईल.

'द नाहीत, मुळ नाहीत
ती केव्हाच संपून गेलीत
अफाट भुकेच्या खपाट
पोटात, ' (पृ. २११)

आजच्या जागतिकीकरणाच्या खाईत आदिवासीचे जगणे अशक्यप्राय झालेले आहे. आज लोकसंख्या भरमसाठ वाढलेली आहे. त्यामुळे वस्तीचा प्रश्न भेडसावत आहे. उद्योगधंद्याची समस्या पुढे येत आहे. त्यामुळे आजच्या तंत्रज्ञानाने विकसित झालेला माणूस जंगलाची तोड करून, त्यावर औद्योगिकरणाची वसाहत निर्माण करत आहे. त्यामुळेच आज आदिवासींच्या अन्न, वस्त्र, निवाऱ्याचा प्रश्न ज्वलंत सतावत आहे. जो आदिसासी प्राचीन रुढी, परंपरा सोडून ज्ञानांची फळे चाखत आहे. तोच स्वयंपूर्ण जगेल, अन्यथा त्याच्यावर उपासमारीची वेळ येईल. यात तिळमात्रही शंका नाही. आज वर्तमानात 'दमुळ' दुर्मिळ झालेली आहेत. ही रानफळ इतिहास जमा होताना दिसतात. त्यामुळे आदिसासींना जंगलावर जगता येत नाही. तर चालू परिस्थितीवर जगावे लागेल. तेंव्हाच आजच्या वर्तमान जागतिकीकरणात जगता येईल. कवि प्रा. केशव वसेकरांच्या मते, "नैसर्गिक पर्यावरणात राहणारे, स्वतंत्र भाषा व संस्कृतीचे आचरण करणारे, विशिष्ट जीवन पध्दती व परंपरांनी नटलेले, शेकडो वर्षे अरण्यात जीवन जगतांना धार्मिक व सांस्कृतिक मूल्ये जोपासणाऱ्या मानवी समुहाला आदिवासी हा शब्द वापरला आहे."^२ या गुण विशेषा विषयी आदिवासी समाज एकरूप होतांना दिसतो, परंतु या आदिवासी जीवनव्यवस्थेला चौकटीबाहेर येऊन जागतिकीकरणाशी तद्रूप होऊन जीवन जगणे गरजेचे आहे. आदिसासी समाज बहुतांश प्रमाणात आपल्या जगण्याचे संकेत बाजुला सारून जीवन जगत आहे. ही जागतिकीकरणाच्या परिवर्तनाची नांदी आहे.

'हिरवाळ जंगलातील नागरी पोरं
आदिम साम्यवाद आणि गुलामगिरीचे
ळ खेळत होती
मातीत
झोपडी समोर' (पृ २११)

प्राचीन काळात गावाबाहेर रहाणे ही गुलामगिरी आदिवासी स्वतःहोवून स्वीकारलेली होती. आदिवासीची मनोवृत्ती, मनोभूमी तयार झालेली होती. स्वातंत्र्यानंतर आदिवासी संस्कृती जतन करणे हे आजचे नैतिक कर्तव्य आहे. ही भूमिका आदिवासी समाजाची आहे. त्याचेच दर्शन आदिवासी समाजात जगणारे तसेच लिहिणाऱ्यांनी कवितेत जगणे मांडले. आदिवासीचे जगणे, दुःख, दारिद्र्य, दैन्य, अज्ञान इत्यादी चित्रण कवितेतून येऊ लागले. एवढेच नव्हे, तर आता आदिसासी कवितेचा विषय झालेला आहे. 'स्वातंत्र्यापर्यंत भारतात शिक्षणाचा अंधारच होता, म्हणून अज्ञानाच्या ओझ्याखाली आदिवासी माणूस जगत होता. इंग्रजांनी सुरू केलेल्या शिक्षणाचा प्रकाश आपल्या घरात वळवून उच्च वर्णियांनी आपलेच भले करून घेतले. कैद केलेले शिक्षण स्वातंत्र्यानंतर शहरातून खेड्यात व खेड्यातून आदिवासी तांड्यापर्यंत पोहोचले. अक्षर ओळखीपासून उच्च शिक्षणापर्यंत बहुजनांनी प्रगती केली. शिक्षणाची ज्योत मनाला व बुद्धीला प्रज्वलीत करू लागली. विचार व भावनांचा कल्लोळ उफाळून बाहेर आला, अन आदिवासी साहित्याला जन्म देऊन गेला.'^३ म्हणून आदिवासी सामाजाला जागतिकीकरणात टिकण्यासाठी

आणखीन दोन पावले पुढे जावावे लागणार आहे. शासन आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी सर्वातोपरी प्रयत्न करत आहे. त्यातही आदिवासी मूळ मानसिकता बदलून आढान पेलण्यास सज्ज होणे गरजेचे आहे.

शासकीय सेवेत बालप्रकल्प अधिकारी म्हणून कार्य करत करत कवितेच्या प्रांतात गोंडी भाषेत कविता लिहिणारी कवयित्री 'उषाकिरण आत्राम' आहे. या कवयित्रीच्या नावावर 'मोटयारीन' हा गोंडी भाषेतील काव्यसंग्रह प्रकाशित आहे. तर 'म्होरणी' हा मराठी भाषेतील काव्यसंग्रह प्रकाशित आहे. तसेच 'एक झोका आनंदाचा' हा बालगीतसंग्रह प्रकाशित आहे. त्यांची 'पयसाची लाल आग व्हय' ही गोंडी भाषेतील कविता आहे. कवयित्री 'उषाकिरण आत्राम' म्हणतात

'रवत्या थंडीत केस धुवून
चोपून चापून धडकं नेसल्यावर
डोस्क्यातली फणी खोवत
चापापत गळ्यातली बंदी, गुंजा शिंपल्याची माळ
ती निरखू लागली आरसा' (पृ. २१२)

प्रस्तुत कवितेत कवयित्री आदिवासी स्त्रीच्या मन-भावनेच्या, इच्छा आकांक्षाच्या, व्यथा वेदना मांडते. ती आदिवासी असली तरी तिचेही एक जगणे आहे. जगण्यात, राहाण्यात सुध्दा आदिवासी समाजात पुरुष प्रधान संस्कृतीचा वरचष्मा कवितेतून पाहायला मिळतो. टाटटीप तसेच नीटनेटके राहणे सुध्दा वर्ज्य मानले जाते. हे कवयित्रीने 'अरण्याच्या' प्रतिमेतून कवितेत मांडले आहे.

'तवा नवरा वरडला
ढोलक्याच्या तावासारखा
राणे, एवढ्या शिणगार करु नगं ...
तुले शिणगार कायले पायजल ?
आये तं ... रानानं फलावं काट्यात
परनं वास दावू नये.
वाटेनं जातेस तर समद्या डोयाले आग लावून
राणी, तुझ्यावर नजर समद्या सुधारलेल्या बाण्याची ' (पृ. २१२)

लेखिकेने आदिवासी समाजाच्या वेदनांना प्रकर्षाने वाचा फोडलेली आहे. आदिवासी समाजातले पुरुष आज कितीही सुसंस्कृत झाले, तरी स्त्रीच्या बाबतीत त्यांची मानसिकता वरील कवितेत विकृतपणे पहायला मिळते. आदिवासी स्त्री माणसामध्ये यऊ नये, लिहू नये, वाचायला शिकू नये, तर ती जंगल दऱ्याखोऱ्यात फुलासारख फुलावं, ही भूमिका आदिवासी पुरुष प्रधान संस्कृतीत पहायला मिळते. आदिवासीच्या जगण्यातलं गुपीत कवयित्रीने कवितेतून जगासमोर मांडलेले आहे. 'निसर्ग, संस्कृती, इतिहास हे प्रमुख प्रेरणास्रोत आदिवासी साहित्याचे म्हणून सांगता येतील. ज्या निसर्गाच्या अंगाखांद्यावर कित्येक शतके वास्तव्य केले; तो निसर्ग आपल्या लेखनातून चित्रित करण्याची प्रेरणा आदिवासी साहित्यिकांच्या ठिकाणी असणे सहाजिक आहे. निसर्गाचे खरे चित्र उभे टाकण्याची शक्यता आदिवासी साहित्यातच आहे. आदिवासीची खरी ओळख त्यांची संस्कृती व भाषा ही होय, तसेच आदिवासी समाजात जे शूर-वीर होऊन गेले, त्याच्या इतिहासाची नोंद आपल्या लेखनातून करणे, अशा काही आदिवासी लेखनामागील प्रेरणा सांगता येतील.'^४ या प्रेरणेतूनच निश्चितपणे आदिवासी साहित्य फुलले आहे. कवयित्रीने प्रतिमारूपाने स्त्रीच्या जगण्यातल्या मनोगताचे दर्शन कवितेत मांडले आहे.

"तु रातराणी होऊ नग"
"व्हशील तं पयसाची लाल तांबडी आग व्हय"
"नायत् बिब्याची फुल व्हय"
"ड्यागुड्याच्या डोसक्यात फवलव कोया लाल अंगार
थोच तुहा शिणगार" (पृ. २१२-२१३)

कविता प्रतिक्रमक रूपाने कवयित्रीने मांडलेली आहे. 'पळसाच्या झाडाचे फूल' आणि 'बिब्याचे फूल' 'रातराणी' या गोष्टी सहजासहजी शक्य होत नाहीत. त्यासाठी कोणालाही यातना, आराधना करावी लागते. तेंव्हाच कुठेतरी या गोष्टी साध्य होतात. 'पळसाचे फूल

ल', 'बिब्याच फूल' पहायला सुंदर वाटते, परंतु साध्य करताना पराकाष्ठा करावी लागते. तेंव्हाच या बाबी आत्मसात होतात. तसेच जंगलातील, अरण्यातील सौंदर्याप्रमाणे आदिसासी स्त्रीसुध्दा सौंदर्यवान आहे. निसर्गातील रानमेव्याप्रमाणे आदिवासी स्त्री एक रानमेवा आहे. त्यामुळे आदिवासी स्त्रीचे सौंदर्य चाखण्यासाठी तेवढेच कष्ट झेलावे लागते. तेंव्हाच सौंदर्याचा सुगंध आस्वादता येतो. अतिशय मोजक्या शब्दात, मार्मिकपणे कवयित्रीने आदिवासी स्त्रीच्या जगण्याची प्रतिमा झाडाफुलातून प्रभावीपणे मांडलेली आहे.

आदिवासीच्या विकासासाठी प्रयत्न करणारे तसेच त्याच जाणिवेने लेखन करणारे वि विनायक तुमराम आहेत. त्यांचा 'डिवन पेटले आहे' हा काव्यसंग्रह प्रकाशित आहे. त्याच काव्यसंग्रहातून 'मी वनवासी' ही कविता घेतलेली आहे. कवि विज्ञानाच्या अभ्यासाबरोबर मराठी विषयातून पदवीत्तर शिक्षण घेतलेले आहे. त्यामुळेच कविला मराठी भाषेची समृद्ध जाणीव आहे. कवी स्वतः आदिवासी जमातीत जन्मलेला असल्यामुळे आदिवासीच्या दुःखांना कवितेतून साकारताना दिसतो.

'मी वनवासी आहे.
आणि शोधतो आहे आजही
माझ्या मरणांचा संदर्भ गिळणारा अंधार
निःशब्द पहाडाच्या गर्भात
माझ्या जखमांना शब्द देणाऱ्या
रानकुसात
मला अजूनही गवसल्या नाहीत
त्या अस्तित्वांच्या पायवाटा ' (पृ. २१३)

आदिवासी असले म्हणून काय झाले? आम्ही माणूस आहोत, ही भावना कोणीच समजून घेत नाही. जे राना-वनात वास्तव्य करतात ते वनवासी असतात. हा शिक्का कोणी मारलेला आहे. याचा प्रथम शोध घेणे कविला महत्वाचे वाटते. वस्तीपासून खूप अंतरावार राहून, अंधारात, दऱ्याखोऱ्यात, ऊन, वारा, पाऊस यातच गुरफटून राहणे हेच आदिसासीचे जीवन आहे. आदिवासीच्या हालचालीत, जगण्यात, दैन्य, दुःख, दारिद्र्य प्रचंड प्रमाणात भरलेले आहे. अनादिकाळापासून वाट्याला आलेला भोगवटा, वेदना इत्यादीचा शोध आजपर्यंत लागलेला नाही. ही खंत कवि कवितेतून व्यक्त करतो. अंधारात खिंतपत पडलेली संस्कृती आदिवासी समाज आजही सोडायला तयार नाही. इतकी प्रचंड मानसिक गुलामगिरी आदिवासीत तयार झालेली आहे.

'माझ्या दुःख यात्रेला कुठेही
पूविराम नाही
माझ्या पेटलेल्या अस्थाला कुठेही
क्षितीज नाही.
माझ्या आक्रोशलेल्या शब्दांना कुठेही
अंतराळ नाही.
माझ्या वनवासाची काळरात्र
अजून संपली नाही.
मी शोधतो आहे तो अग्निमित्र
जा निळ्या पहाटेचे संदर्भ पेटवील ' (पृ. २१४)

वि ज्या जमातीत जन्माला आलेला आहे. तिथे आनंद उपभोगायला भेटत नाही. जिकडे पहावे तिकडे दुःख दैन्याचा अंधार आहे. रात्रंदिन कविला व त्याच्या समाज बांधवाला संघर्षाचा सामना करावा लागतो. हा संघर्ष त्यांच्या जीवनात मरणयातनामय आहे. कविचे मन जगण्याच्या आहाकाराने पेटलेले आहे. त्याच्या जीवनातील दास्याला सीमा नाही. इतका दुःखवटा त्यांच्या नशिबी आहे. जगण्यातील दर्शनाला कवितेत शब्द कमी पडावेत इतकी प्रचंड पोकळी निर्मा झालेली आहे. आदिवासीच्या जीवनातील अठराविश्व दारिद्र्य, करंटेपणा, रानावनातील भटकंती संपलेली नाही. हा काळोख पूर्णतः जाळून नष्ट झाला पाहिजे. आमच्या जीवनातील, मनातील सल, खदखद, फक्त अग्निमित्रच नाहिसा करू शकतो. अशा प्रकारचा आशावाद कविने कवितेत व्यक्त केलेला आहे.

मराठवाड्यातील म्हणजेच नांदेड जिल्ह्यात जंगल वस्तीवर जन्मलेले कवि 'भुजंग मेश्राम' आहेत. त्यांनी गोंडी, वंजारी, परधानी, वऱ्हाडी, वारली इत्यादी बोली भाषेतून काव्यलेखन केलेले आहे. त्यांचे 'ऊलगुलान', 'मोहोळ', 'आदिवासी कविता' इत्यादी काव्यसंग्रह प्रकाशित आहेत. त्याची 'रुजींनी विचारलं' ही कविता आहे. यात भुजंग मेश्राम यांचा काव्यात्मक संवाद हृदयस्पर्शी आहे.

‘गुरुजींनी विचारलं;
“कोणत्याही तीन आदिवासी गावांची नावे सांगा”
म्हणून सांगिलं
चुकलं असलं तर तोंडात मार
पर सांग औतानासिवा खुलते का कवाड’ (पृ. २१५)

जग जागतिकीकरणाने कितीही झपाटलेले असले तरी गुरुजींचे स्थान आजही २१ व्या शतकात तेवढ्याच प्रतिष्ठेने अढळ आहे. गुरुजी आणि विद्यार्थी यांच्यात झालेला संवाद काव्यात्मकतेच्या कसोटीवर पोहोचलेला आहे. आदिवासी कोणत्या वातावरणात जगतो. त्यातून त्याची जडण-घडण कशी होत आहे. याचा अनोखा सुंदर वीण भूजंग मेश्राम यांनी ‘गुरुजींनी विचारलं’ या कवितेत चित्रित केले आहे. या कवितेत आदिवासी जीवनातील प्रत्यक्ष जीवनानुभव व्यक्त झालेला आहे. आदिवासी समाजातील ‘बिसर्गातीत’, ‘तंट्या नाना’, ‘अंबरसिंग’ इत्यादी क्रांतीकारक पुरुषांची कविने कवितेत नोंद घेतलेली आहे. कवितेत कविने आदिवासीचा इतिहास सांगण्याचा नकळत प्रयत्न केलेला आहे. ही काव्यात्मक कविता वाचकाला निश्चितपणे विचार करायला भाग पाडते. त्यातूनच आदिवासीच्या जगण्याचे, दुःखाचे, दैन्याचे दर्शन घडते.

संदर्भ :

- १) ‘मध्ययुगीन व आधुनिक कविता’ - संपादक , डॉ. मा.मा. जाधव , प्रा. रामचंद्र भुसारे , कै.प. औरंगाबाद, प्र.आ. जून २००८, पृ.५४
- २) तत्रैव , पृ.५५
- ३) तत्रैव , पृ.५५
- ४) तत्रैव , पृ.५६